

Radina Vučetić

O jednom jubileju ili kako se (ne) sećamo Jugoslavije

Abstract: Jubileji su podsticaji za promišljanja zašto se slavi, ili ne slavi istorija, a 2018. godina obiluje važnim istorijskim jubilejima (1848, 1878, 1918, 1948, 1968), od kojih je jedan od najvažnijih stogodišnjica stvaranja Jugoslavije. On je prilika da se preispita ne samo taj čin – ujedinjenje i ono što mu je prethodilo – već i celokupno postojanje Jugoslavije (i kraljevine, i socijalističke Jugoslavije), kao i njen dramatični i tragični kraj. U jubilarnoj godini, od posebne važnosti je analiziranje odnosa srpske historiografije i prema jubileju, i prema Jugoslaviji, ali i celokupnog srpskog društva, što sve zajedno otvara pitanje kulture (ne)sećanja u Srbiji.

Ključne reči: Jugoslavija, jubileji, kultura sećanja, srpska historiografija

Jubilej Jugoslavije

Stogodišnjica stvaranja Jugoslavije važan je trenutak i za istoričare, i za društva u državama nastalim iz Jugoslavije, i posle Jugoslavije. Jubileji su prilike da se zapitamo zašto slavimo istoriju, kako slavimo istoriju, a ako je ne slavimo – zašto je ne slavimo. Ovaj jubilej je i podsticaj da se kritički preispita i sveobuhvatno promisli celokupna istorija Jugoslavije, odnos prema njoj dok je postojala, ali i posle njenog nestanka, kao i odnos struke (u ovom tekstu, odnos srpske historiografije) prema zemlji koje više nema i svemu što se u njoj i sa njom zbivalo. Pišući o jubilejima, Michael Mitterauer naglasio je da se proslave ili obeležavanja jubileja odnose na čuvanje uspomene na određene istorijske događaje, a kada su u pitanju stogodišnjice, da se najčešće radi o svečanom obeležavanju nekog događaja.¹ U ovom slučaju, s obzirom na krvavi raspad Jugoslavije sa stotinama hiljada mrtvih i raseljenih, svečano obeležavanje je isključeno, čak bi bilo neukusno, ali je bavljenje njome u svim aspektima itekako bitno, pa i nužno.

U razmatranju ovogodišnjeg jubileja, trenutno (proleće 2018) najkarakterističnije je vidno ćutanje historiografske struke. I kada se jubilej pominje, pominje se samo stogodišnjica, ali se ni ona ne vezuje za promišljanje Jugoslavije i svega što se desilo od njenog nastanka, do njenog raspada. Ono što je, takođe, karakteristično, jeste nastavak demonizovanja Jugoslavije, uz mnogobrojne teorije zavere, i to ne samo u medijima, već često upravo i u historiografiji.

Satanizacije, a i mistifikacije, uvek i u svemu parališu racionalizacije, a u istorijskoj nauci i njenu suštinu – istinu. Ako se uzmu u obzir reči profesora Mitterauera da „proslavljanje istorije jeste naročit vid onosa prema istoriji”,² a da su jubileji često i polazište za manipulisanje istorijom u interesu aktuelnih političkih ciljeva, postavlja se pitanje zašto se o ovako važnom jubileju mahom ćuti, ili se progovara na način na koji se progovara. U kontekstu jubileja kojima ova godina obiluje (1848, 1878, 1918, 1948, 1968) potrebno je postaviti i pitanje zašto radije proslavljamo godišnjice bitaka, nego velikih i značajnih događaja, pri čemu je dovoljno setiti se obeležavanja 600 godina od Kosovskog boja 1989. godine, ili obeležavanja stogodišnjice početka Prvog svetskog rata, da bi se potvrdila teza Michaela Mitterauera da jubileji bitaka imaju tendenciju ukazivanja na neprijatelja protiv koga se još i danas treba boriti.³ Odnos prema jubileju i jubilejima u 2018. godini (većina ovih značajnih godišnjica se, naime, u Srbiji još ne pominje, ili se pominje uzgredno), ukazuje da u Srbiji ne postoji kultura sećanja ili da je skoro ekscesna, kao i da je Jugoslavija mrtva ne samo geografski i ustavnopravno, već i tamo gde toga ne bi smelo da bude – u historiografskoj struci.

Bez obzira na ovakvu (ne)kulturu sećanja, ili kulturu nesećanja, i na očiglednu nelagodu struke u Srbiji vezanu za obeležavanje stogodišnjice od nastanka Jugoslavije, činjenica je da je ovaj jubilej prelomni trenutak, od raspada zemlje do danas, za njeno sveobuhvatno promišljanje, kritičko preispitivanje, valorizovanje, postavljanje mnogobrojnih pitanja, ali i davanja odgovora na njih. Ovo je, takođe, prilika za istorijsku struku da izbegne dominantni, crno-beli pogled na Jugoslaviju, kao i u javnosti sveprisutno demonizovanje, ili glorifikovanje te zemlje, i da napravi temelje za neku buduću sintezu o Jugoslaviji, koja od njenog raspada, do danas, u srpskoj historiografiji još ne postoji. Trenutak je, svakako, i da se preispita da li je nacionalizam ostao dominantan kulturno-društveni koncept u sagledavanju istorije Jugoslavije, što je karakteristika ne samo srpske, nego i ostalih historiografija nastalih u postjugoslovenskim decenijama i u postjugoslovenskom prostoru. Nacionalni predznaci historiografije (srpska, hrvatska, bošnjačka, bilo čija) kao da, u mnogim slučajevima, neprikosnoveno usmeravaju i polazišta, i ishodišta istorijske nauke. Trenutak je, takođe, i da se utvrdi da li antikomunistički talas još presudno „diktira” pogled i na Kraljevinu Jugoslaviju, i na socijalističku Jugoslaviju, jer, kako je Todor Kuljić ukazao, postsocijalistički period karakteriše žestoko demonizovanje socijalizma, a antikomunizam, kao okvir novog poretka sećanja, ali i zaborava, ostaje jedno od glavnih polazišta i za promišljanje Jugoslavije.⁴

Politiku i poetiku zaborava u sagledavanju Jugoslavije uočio je i Miroslav Jovanović. Pišući o srpskoj historiografiji i njenoj krizi, on je upozoravao da ne sme da dođe do potiranja, brisanja i zaborava jugoslovenskog iskustva u istorijskoj svesti. Smatrao je da jugoslovensko iskustvo ostaje integralni deo istorijske svesti srpskog naroda, deo koji, od strane nauke i kulture, mora biti racionalno promišljen radi savremenog samoodređenja i praktičnog delovanja u budućnosti. On je tada, a od tada je prošla skoro decenija, upozorio da taj deo istorije ne sme da bude brisan iz kolektivnog pamćenja ili „osuđen”.⁵ Gde je danas srpska historiografija, posle ovakvih upozorenja, sa racionalnim promišljanjem Jugoslavije i jugoslovenskog iskustva?

U vodećim historiografijama proteklih decenija je došlo do dramatičnih obrta u poimanju naučne objektivnosti, istorijske stvarnosti i naučne istine, a proučavanja kulture sećanja su doživela svoj uspon zahvaljujući *Mestima sećanja* Peirre Nora. Njegova shvatanja da istorija ne treba da proslavlja prošlost, već da se okrene analizama načina na koji je prošlost proslavljana, kao da nije naišla na veći odjek u Srbiji, a i u drugim postjugoslovenim prostorima. Srpska historiografija, prvo izolovana, a kasnije samoizolovana od svetskih tokova, okrenuta tumačenjima prevaziđenih ideoloških podela, ostala je u stanju zatvorenosti, što je stvorilo prazan prostor za brojne političke manipulacije i zloupotrebe istorije.⁶

Da bi se srpska historiografija o Jugoslaviji sagledala i van uskih, granicama omeđenih okvira, potrebno je njene domete staviti i u širi, međunarodni kontekst, i videti koji i kakvi su rezultati svetske historiografije o Jugoslaviji, a koji i kakvi su srpske. Paradoks je da se teme na koje se u srpskoj javnosti još uvek gleda negativno, s podsmehom, ili preteranom glorifikacijom, ili koje se, prosto, ignorišu, ozbiljno izučavaju na stranim univerzitetima, gde je sve veći broj doktorskih teza u kojima se analiziraju jugoslovenski sistem, institucije, biografije, politika nesvrstavanja, samoupravljanje, modernizacijski dometi, kao i da je sve više literature o Jugoslaviji stranih autora, u čemu prednjače dela o socijalističkom periodu, i o raspadu države.⁷ Jugoslovenske teme postaju važne i u najrelevantnijim svetskim muzejima, pa je za jul 2018. u Muzeju savremene umetnosti u Njujorku (The Museum of Modern Art) najavljeno otvaranje velike izložbe o jugoslovenskom socijalističkom modernizmu u arhitekturi *Toward a Concrete Utopia: Architecture in Yugoslavia, 1948-1980*,⁸ a izložba *Tito in Africa: Picturing Solidarity* je održana u oksfordskom Pitt Rivers Muzeju (novembar 2017–april 2018),⁹ dok će u Wende muzeju u Los Anđelesu ova izložba biti predstavljena javnosti 2019. godine.

Stogodišnjica stvaranja Jugoslavije je, stoga, prilika, ali i obaveza za istorijsku struku, da se bavi Jugoslavijom – i kraljevinom Jugoslavijom, i socijalističkom Jugoslavijom – ali i njenim raspadom, što je tema koja se najočiglednije izbegava ili se, po merama političkih, nacionalno prenamaganih, pa i ličnih pogleda, pojednostavljuje u rasponu od oda do opela. Poslednja sinteza o istoriji Jugoslavije koju imamo u Srbiji je trotomna *Istorija Jugoslavije: 1918-1988* Branka Petranovića, objavljena 1988. godine, dakle dok je ta Jugoslavija još postojala. Srpska historiografija 30 godina kasnije nije našla za shodno da se bavi tom zemljom u celini, odnosno da ponudi sintetički pogled na njenu istoriju, kao ni da se bavi njenim raspadom, uz izuzetke monografija koji dotiču samo određene segmente i događaje. Uz dominantni tradicionalni pozitivizam, nedostatak zaokruženih valorizacija u srpskoj historiografiji Miroslav Jovanović tumačio je i nedostatkom sintetičkih pogleda, problematizacije i kontekstualizacije.¹⁰

U periodu od raspada Jugoslavije u Srbiji nisu nastale sinteze ni o kraljevini Jugoslaviji, socijalističkoj Jugoslaviji, a nema ni značajnih biografija, poput biografije kralja Aleksandra (s izuzetkom radova Branislava Gligorjevića), ili Josipa Broza Tita.¹¹ Umesto ozbiljnog historiografskog sagledavanja ličnosti Josipa Broza Tita, javnosti se o njemu nude popularni ili tabloidni naslovi, poput *Tito-lov-politika*, *Žene u Titovoj sjeni*, *Automobili i Josip Broz Tito*, *Jelovnici poznatih ličnosti: kako se hranio Josip Broz Tito*, *Titov kuvar*, *Tri diktatora: Staljin, Hitler, Tito: psihopolitička paralela*, i mnogi drugi. Ovakav odnos prema Titu u široj javnosti možda i ne iznenađuje, ali u historiografiji ipak čudi nedostatak njegove relevantne biografije i različitih pogleda na njegovu ličnost. I ovo se mora staviti u širi kontekst raspada zemlje i tranzicije iz jednog sistema u drugi. Posle sloma socijalizma, naime, demonizacija Tita bila je važan segment razbuđenih nacionalizama, a nacionalisti su tvrdili da je period proveden u Jugoslaviji bio period nacionalne i ideološke porobljenosti, te da je slom SFRJ bio neizbežan. Nacionalizam, uvek, napadajući druge i drugo, brani, zapravo, neodbranljivo u svom biću. U sklopu novog „retrospektivnog fatalizma”, kako ga opisuje Todor Kuljić, Tito, kao simbol SFRJ, isključivo se posmatrao kao autoritarni ili totalitarni vladar, svojevrsni dželat Srba. Generalno, odbacivanjem jugoslovenstva kao „ideje nametnute spolja”, spontano su se vremenom legitimizovale različite nacionalističke struje, sve do kvislinških i fašističkih, o čemu svedoči revizija istorije, kao dominantan trend u srpskoj javnosti, ali i u srpskoj historiografiji u poslednje dve decenije.¹² U takvoj situaciji, gde je nama, na stogodišnjicu od stvaranja, Jugoslavija?

Srpska historiografija i odnos prema Jugoslaviji

Pierre Bourdieu bio je u pravu kada je govorio da zadatak moderne istorijske nauke doživljava kao protivtežu „oficijelnoj istoriji spomen-dana”. Ali, šta se dešava kada moderna istorijska nauka čuti, ili odgovara vođena emocijama i strastima, a ne naučnim principima, i kada „oficijelno” obeležavanje jubileja (bar kako izgleda u aprilu 2018) skoro da i ne postoji, ili je svedeno na obeležavanje jednog čina, a ne jedne ideje i istorije jedne zemlje?

U aprilu jubilarne 2018. godine, u najavi je nekoliko konferencija, od kojih je najznačajnija međunarodna konferencija „Kraj rata, Srbi, i stvaranje Jugoslavije”, u organizaciji Srpske akademije nauka i umetnosti, Matice srpske i Akademije nauka i umjetnosti Republike Srpske, a koja u sebi, praktično, spaja obeležavanje stogodišnjice dva događaja – kraja Prvog svetskog rata i stvaranja Jugoslavije. U pozivnom pismu su, kao okvirne teme vezane za stvaranje Jugoslavije, predložene „Stvaranje jugoslovenske države”, „Nosoci jugoslovenskog ujedinjenja, njihova shvatanja, međusobni odnosi, planovi, razlike i kompromisi” i „Srbi i Srbija kao ključni činoci jugoslovenskog ujedinjenja (vojni, politički, diplomatski)”.¹³ Ovaj poziv je, sudeći po temama, etnocentričan, a u njemu nije problematizovano nijedno pitanje vezano za Jugoslaviju, niti su navedeni razlozi i ciljevi održavanja jedne ovakve konferencije, sem onog opšteg, jubilarnog.

Najveći korak u obeležavanju jubileja napravio je Muzej Jugoslavije, koji je jedna od retkih institucija koje su sačuvali jugoslovenski atribut u svom nazivu.¹⁴ Pored imena, ovaj muzej je institucija koja se kontinuirano najviše bavi Jugoslavijom i njenom istorijom, te je u godini stogodišnjice Jugoslavije on otišao najdalje, makar u svojim planovima, u promišljanju jubileja. Muzej Jugoslavije je za 2018. planirao niz programa kojima bi se obeležila ova važna godišnjica, ali je od mnogih moralo da se odustane, što zbog rekonstrukcije muzeja, koja je započeta 2017. godine, što zbog nespremnosti države da finansijski pomogne ponuđene programe. Ukoliko se rekonstrukcija završi u planiranom roku, u renoviranom muzeju će se na samu stogodišnjicu stvaranja Jugoslavije, 1. decembra 2018, otvoriti izložba *Formiranje jugoslovenske države (100 godina Jugoslavije)*, koja će se baviti pojavom i razvojem jugoslovenske ideje, i obuhvatiti period od početka 20. veka do donošenja Vidovdanskog ustava (1921), iako ova hronologija ne deluje ubedljivo i opravdano. Kako je navedeno u kustoskom predlogu projekta, postavka će sadržati „multiperspektivne prikaze i interpretacije čina ujedinjenja i evolucije jugoslovenske ideje do današnjih dana”, što ukazuje da će izložba otići

korak dalje od evociranja uspomena na sam čin stvaranja Jugoslavije, i da će se baviti i problematizovanjem istorije Jugoslavije tokom celog njenog trajanja.

S druge strane, važan projekat o Jugoslaviji na kome ovaj muzej radi od 2015. godine, neće moći da se privede kraju. Ideja da se povodom stogodišnjice od stvaranja Jugoslavije, u Muzeju Jugoslavije otvori nova stalna postavka tematskom izložbom *100 godina Jugoslavije*, nije naišla na razumevanje Ministarstva kulture, i upravo u ovoj, jubilarnoj godini, Muzeju za stalnu postavku nisu dodeljena materijalna sredstva. Ovim je propuštena retka prilika da u najvažnijoj instituciji kulture koja se bavi proučavanjem Jugoslavije i jugoslovenskog kulturnog i istorijskog nasleđa, bude predstavljen regionalni projekat *100 godina Jugoslavije*, kojim je javnosti trebalo da se, putem nove stalne postavke, tematske izložbe, naučne konferencije i publikacije, „objasne okolnosti i razlozi nastajanja prve jugoslovenske države i promene kroz koje je ona prolazila tokom čitavog perioda postojanja.” Za razliku od uobičajenih paušalnih ocena o Jugoslaviji u srpskim medijima, ali i u nauci, poput „tamnica naroda”, „versajska tvorevina”, „fatalna greška”, „plod zavere”, „zabluda”, projekat je imao za cilj da „istakne univerzalne vrednosti za koje se Jugoslavija zalagala, osvetli najznačajnije jugoslovenske fenomene, preispita njenu ulogu u međunarodnoj zajednici, kao i uzroke njenog nasilnog raspada.”¹⁵ Na žalost, ova prilika, da u renoviranom muzeju javnosti bude predstavljen pogled na celokupnu istoriju Jugoslavije, od njenog stvaranja do nestanka izostaće, jer je odluka Ministarstva kulture Republike Srbije da ovaj projekat ne podrži, samo jedan u nizu pokazatelja odnosa države prema velikom jubileju.¹⁶

Ovakva situacija ukazuje da će dominantnu ulogu u obeležavanju stogodišnjice stvaranja Jugoslavije imati mediji, a ne struka. S obzirom na to kako je Jugoslavija od raspada bila tretirana u srpskim medijima, izvesno je da će jubilej biti još jedna prilika za revizionističke poglede, za tvrdnje da je Jugoslavija bila versajska/veštačka tvorevina, tamnica naroda, totalitarna država, da je bila zabluda i greška, da je Tito bio diktator, a da su nam se ratovi devedesetih, skoro uvek u pasivu, desili. Istina o kraju priče o Jugoslaviji kod mnogih kao da je razlog da se beži i od njenog početka. Ako se dogodi da obeležavanje stogodišnjice stvaranja Jugoslavije prođe u nekritičkom i revizionističkom, a ne dubinskom sagledavanju te države i jugoslovenske ideje, utemeljenom na ozbiljnim istraživanjima, biće to još jedna u nizu propuštenih prilika i srpske historiografije, i društva u celini.¹⁷

Kada je o srpskoj historiografiji reč, najupečatljiviji je, ne samo oko stogodišnjice stvaranja Jugoslavije, već i s istorijom Jugoslavije, pomenuti nedostatak sinteze. Ne samo da u Srbiji nema radova istoričara iz Srbije koji bi predstavljali sinteze, nego nema ni prevoda mnogobrojnih istorija Jugoslavije objavljenih u inostranstvu. Dva izuzetka čine prevodi knjige Johna Lampea *Jugoslavija kao istorija: bila dvaput jedna zemlja*, objavljene 2004. godine i knjige *Istorija Jugoslavije u 20. veku* Mari-Žanin Čalić, objavljene 2013. godine. Javnosti u Srbiji su, tako, nepoznata dela o Jugoslaviji poput Johna Allcocka i njegove *Explaining Yugoslavia* (2000), Dennisona Rusinowa i njegovih *The Yugoslav Experiment 1948-1974* (1978) i *Yugoslavia: Oblique Insights and Observations* (2000), Leslie Benson i *Yugoslavia: A Concise History* (2001), Holma Sundhausena i *Geschichte Jugoslawiens, 1918-1980* (1982), kao i mnoge druge knjige koje su od raspada Jugoslavije izašle u svetu.

Čudna, i u naučnom smislu nedopustiva zatvorenost srpske historiografije, svakako je na tragu „incidenta” vezanog za objavljivanje knjige Holma Sundahussena, *Istorija Srbije*, kada je napravljen presedan u izdavaštvu, da prevedena i objavljena knjiga, u svom pogovoru, sadrži i napad na nju i na njenog autora, koji je optužen za revizionizam i „političku osudu Srba za nedela i ratne zločine u poslednjim ratovima za jugoslovensko nasleđe”.¹⁸ Ovim pogovorom Dušana Batakovića, na neki način je „ozvaničen” stav srpske historiografije, kojim se suštinski ne tolerišu strani autori, jer je, kako je navedeno, pojednostavljivanje i jednoznačna i stereotipizovana interpretacija, običaj „koji se odomaćio u nekim historiografijama razvijenih država”, te da je nastala „istorijska škola sumnjive naučne vrednosti”. Iako, kako je Bataković naveo, od nekih Sundhausenovih zaključaka „nekom čitaocu može, uz konstantnu jezu, i hladan znoj da probije niz leđa”, on se na kraju više nego specifičnog pogovora jednoj knjizi založio da ovakve knjige „ipak treba da budu dostupne i domaćoj publici”,¹⁹ mada se do izdanja *Istorije Jugoslavije* Mari-Žanin Čalić, i posle njenog prevoda, ovakvi „izleti” u strane historiografije o Jugoslaviji, ipak nisu dešavali. Nekadašnja parola „tuđe nećemo, svoje ne damo”, u srpskoj historiografiji suštinski kao da se svela na „tuđe nećemo, svoje nemamo.”

Nešto se ipak dešava i u srpskoj historiografiji, i postoje svojevrsna oglašavanja o stogodišnjici Jugoslavije i od strane istoričara u Srbiji, što kroz njihova dela, što kroz istupe u medijima. Najambiciozniji poduhvat vezan za jubilej Jugoslavije, bar ako je suditi po najavama, svakako je „kapitalna knjiga” *Istorija jedne utopije: 100 godina od stvaranja Jugoslavije* u izdanju Catene Mundi. Ova izdavačka kuća se, kako je navedeno na njenom sajtu, bori protiv

„imperijalne globalizacije koja urušava nacionalne identitete”.²⁰ Najznačajniji poduhvat ovog izdavača je enciklopedija srpskog naroda *Catena Mundi* („verige sveta”), Predraga Dragića Kijuka, objavljena 1992, kao „sinteza srpske istorije i duhovnosti u njenom dvomilenijumskom toku”, a u „kapitalna izdanja” i „kultne knjige” spadaju i *Knjiga o Draži, Rusija, naša daleka majka, Anglo-američka obmana, Crvena kuga...* Sa autorima, osvedočenim borcima za srpsku stvar, poput Vasilija Krestića, Koste Čavoškog, Mila Lompara, Srđe Trifkovića, Miloša Kovića, i drugih, „*Catena Mundi*” je 18. decembra 2017. godine, na svom sajtu, objavila vest o novom, kapitalnom izdanju, kojim će obeležiti stogodišnjicu od osnivanja Jugoslavije. U startu je jasna i pozicija novog, kapitalnog dela o Jugoslaviji, „u tvrdom povezu, na preko 1000 strana”, sa „luksuznim koricama sa zlatotiskom”, uz mogućnost upisa imena pretplatnika:

„Jugoslavije više nema, a kao njeno jedino nasleđe nameću nam se aveti titoizma. One i dalje pokušavaju da formiraju naše želje, projekcije i razumevanje položaja Srbije i srpskog naroda. Možemo li, vek posle stvaranja ove utopijske države, trezveno sagledavati jugoslovenski projekat? Imamo li za to snage s obzirom na to da smo najveće žrtve njenog raspada?”

Izdavač odmah daje i odgovor na ovo pitanje i dodaje: „Mi verujemo da srpski narod ima snage i zato Vam nudimo kapitalni izdavački projekat – *Istorija jedne utopije: 100 godina od osnivanja Jugoslavije.*” Pored „svedočenja tvoraca i graditelja međuratne države”, Aleksandra Belića, Jovana Cvijića, Nikolaja Velimirovića, Slobodana Jovanovića, Jovana Dučića i ostalih, u „kapitalnom izdavačkom poduhvatu” su zastupljeni i antologijski tekstovi, kako je navedeno, „najuticajnijih intelektualaca druge polovine 20 veka” – Mihaila Đurića, Milorada Ekmečića, Dragoljuba Živojinovića, Dušana T. Batakovića, Ljubodraga Dimića, Koste Čavoškog, Mila Lompara..., a zastupljeni su i autori „koji svojim radom obeležavaju prve dve decenije 21. veka”, Miloš Ković, Čedomir Antić, Slobodan Antić i mnogi drugi... Jedna reč u ovom nabranju autora jeste ključna za razumevanje odnosa struke prema stogodišnjici stvaranja Jugoslavije – reč „najuticajniji”. Od kraja osamdesetih, najčešće delovanjem kroz SANU, većina ovih autora jeste, kao „najuticajnija”, doprinela stvaranju samoviktimizujuće slike Srbije i srpskog naroda, i negativnoj slici Jugoslavije, a ova knjiga, sudeći po temama koje otvara, zapravo nastavlja, a moguće i učvršćuje antijugoslovensku i izrazito nacionalnu retoriku započetu u ovom krugu sedamdesetih i osamdesetih godina 20. veka. Tako se, kao „bitne teme”

koje će biti „sabrane među koricama knjige” *Istorija jedne utopije: 100 godina od stvaranja Jugoslavije*, izdvajaju „nastanak jugoslovenske ideje” i „programski tekstovi tvorca Jugoslavije”, ali i „kako su velike sile uticale na stvaranje i raspad Jugoslavije”, „geopolitički smisao Jugoslavije”, i „politika Vatikana prema Jugoslaviji”, posle čega se nižu teme iz posleratne, socialističke Jugoslavije, kao „da li je Jugoslavija bila moguća posle Jasenovca”, „poreklo i posledice avnojevskih granica”, „da li je titoizam sprovodio hrvatsku nacionalnu politiku”, „brionski plenum, Rankovićev pad i Ustav iz 1974”, sa dramatičnim zaključnim temama – „jugonostalgija kao osećanje i instrument propagande” i „komadanje srpskog jezika kao lingvističko nasleđe propagande”.²¹

Na sličnom tragu, mada manje radikalno i direktno nego u „kapitalnom izdanju” „Catene Mundi”, u istorijskoj polemici u *Nedeljniku* „100 godina od stvaranja Jugoslavije”, u kojoj su učestvovali akademik i profesor Ljubodrag Dimić, dr Momčilo Pavlović, direktor Instituta za savremenu istoriju i prof. dr Predrag Marković, otvorena su pitanja da li je Jugoslavija najskuplji srpski eksperiment, da li je Srbija imala boljih istorijskih opcija, da li je Jugoslavija uopšte mogla da opstane, čime je u startu postavljen pravac polemike. Najveći deo razgovora odnosio se na pitanje položaja Srbije u Jugoslaviji, od samog njenog nastanka, kao i pitanje „žrtvovanja” srpske državnosti u korist Jugoslavije (Momčilo Pavlović: „Srbija za tu državu žrtvuje svoju državnost i 1.250.000 (a možda i više) svojih stanovnika. Srbija svojom diplomatijom od jugoslovenskog prostora stvara činioca političke stvarnosti Evrope i pijemontičkim konceptom uvodi ostale Jugoslovene u novu državu, tako da oni ne plaćaju ratne kontribucije.”).²² U polemici su izneti i stavovi („neki naši stariji profesori tvrde”), dosta česti i u javnosti, „da je Jugoslavija kukavičje jaje koje su lukavi Slovenci, a pre svega lukavi Hrvati, podmetnuli naivnom Pašiću i regentu Aleksandru”, kao i teorija da su „Hrvati i Slovenci ušli u Jugoslaviju sa podmuklom namerom da se zaštite od italijanskih, mađarskih i – u slovenačkom slučaju – austrijskih stremljenja”, mada je Predrag Marković, prvo iznevši takve tvrdnje, zaključio – „Jugoslavija nikako nije proizvod naivne srpske dobrote i lukavih katoličkih zaverenika, već je to brak iz računa.” Takođe je u ovoj polemici, na više mesta, izneta i teza da je „u samom temelju formiranja Jugoslavije stajala klica raspada (Marković).”²³

„Istorijska debata 100 godina Jugoslavije” nastavljena je u *Nedeljniku*²⁴ i povodom konferencije „100 godina Jugoslavije: naša stvar”, koja je održana u Mokroj Gori, a na kojoj su učestvovali ekonomisti (Ljubomir Madžar, Miodrag Zec, Goran Nikolić), umetnici (Vladimir

Kecmanović, Muharem Bazdulj, Dejan Stojiljković, Dragan Bjelogrić), privrednici (Miroslav Mišković), sportisti (Dušan Duda Ivković) i novinari (Olja Bečković, Ljiljana Smajlović, Zoran Panović, Dragoljub Draža Petrović), razgovarajući o nasleđu Jugoslavije i povezivanju novonastalih država posle njenog raspada.²⁵ Istorijsku struku je, kao jedini učesnik, predstavljao Čedomir Antić, koji je za tu priliku dao i uvodnu reč, te je ona, za analizu odnosa srpske historiografije prema jugoslovenskom jubileju izuzetno važna, tim pre što su pomenuti uspesi jugoslovenske države relativizovani – „Ona (Jugoslavija – R.V.) je donela, i to možemo sad da kažemo, mnoga dobra”, dok su neuspesi naglašeni („neuspeh modernizacije, neuspeh nacionalne integracije, neuspeh slovenskog jedinstva, ne samo jugoslovenskog.”).²⁶

Ovakvi pogledi, čini se dominantni u Srbiji, nisu, međutim, samo „srpska stvar.” Ni u Hrvatskoj pogled na Jugoslaviju nije znatno drugačiji. Prema pisanju hrvatskih medija, pojam „Jugoslavija” je za većinu onih koji nisu imali jugoslovensko iskustvo nešto što je egzotično, daleko i nepoznato, s izuzetkom onoga što svi „znaju” – da je to bila tamnica naroda u kojoj su Hrvati stradavali, a Hrvatska bila podvrgnuta konstantnoj pljački.²⁷

Svi ovi pogledi na stvaranje Jugoslavije i njenu istoriju, ostavljaju utisak i dalje dominantno negativnog pristupa, s naglaskom na srpsku žrtvu u „jugoslovenskom projektu”, i na još preovlađujući antikomunistički diskurs. U svim pomenutim razmišljanjima o Jugoslaviji, koja dolaze i iz struke, i dalje dominira naracija o Jugoslaviji kao tamnici naroda, koja je utemeljena krajem osamdesetih i početkom devedesetih godina 20. veka. Već uveliko u 21. veku, i dalje je u javnosti o(p)stala mitologizacija Srbije u ratu i stvaranju Jugoslavije, i mitska, samoviktimizujuća slika Srba, kao neshvaćenih heroja palih za pogrešan cilj, za Jugoslaviju.²⁸ Ovakva tumačenja srpskog heroizma i (samo)žrtvovanja, neminovno su poslužila i tumačenju raspada zemlje, koji Todor Kuljić naziva „retrospektivnim fatalizmom”, bližem mitskom pamćenju nego kritičkoj historiografiji, po kome se Jugoslavija nužno morala raspasti, jer nije bilo alternative.²⁹

Sećanja običnih ljudi su, međutim, drugačija. U situaciji gde je nacionalizam kao dominantni društveno-kulturni koncept snažno odredio društvo u Srbiji, i gde je stvorena slika o srpskom narodu kao „žrtvi jugoslovenske zajednice”, postoji izvesna diskrepancija između onoga što je dominantno u medijima i delu srpske historiografije, i onoga što pokazuju ispitivanja javnog mnjenja. Mnogobrojne ankete, naime, pokazuju da su privatna sećanja građana Srbije ostala bitno drugačija od zvanične interpretacije koju su uvele savremene elite, te da kod najširih

slojeva društva ne postoji pretežno negativno sećanje na Jugoslaviju i socijalizam. Tako je u anketi sprovedenoj 2010. godine 82% građana Srbije smatralo da se u vreme socijalističke Jugoslavije bolje živelo i prepoznalo je Jugoslaviju kao uvaženju, politički stabilnu i uticajnu državu, 64% Tita pamti kao velikog državnika, a 70% žali što se Jugoslavija raspala, što je delimično i odraz društvene realnosti i opterećenosti ekonomskom krizom, nerešenim ratnim nasleđem i složenim (takođe nerešenim) međunarodnim položajem Srbije, ali i odraz realnosti jedne zemlje koje više nema.³⁰ Ono što je posebno zanimljivo jeste da je u sličnoj anketi sprovedenoj u Hrvatskoj 2015. godine, identičan procenat (82%) hrvatskih ispitanika s iskustvom života u SFRJ izjavio da se u Jugoslaviji živelo bolje, a 40% njih smatra Josipa Broza Tita pozitivnom osobom.³¹

Dva međusobno suprotstavljena mišljenja, razlika između oficijalnih narativa i sećanja običnih ljudi su, između ostalog, i rezultat različitih, često suprotstavljenih tumačenja jugoslovenske države, ideologije jugoslovenstva i političkih praksi, a pozicija za i protiv Jugoslavije je još znatno više u sferi političkog nego naučnog.

O čemu onda govorimo kada govorimo o Jugoslaviji? Ako se pogledaju i srpski mediji, i srpska historiografija, ono što ostaje kao prva i najupečatljivija slika odnosa prema Jugoslaviji je crno-beli pogled na tu zemlju, i pojednostavljan pogled na nju uz demonizovanje („veštačka tvorevina“, „versajska tvorevina“, „greška“, „neuspeli eksperiment“, „totalitarna država“) ili idealizovanja Jugoslavije, najčešće bez ikakvog naučnog utemeljenja. Zaboravlja se da su države koje su ušle u Jugoslaviju 1918. godine imale status provincije, i bukvalno, i u dubljem značenju, i da nisu bile važni činoci ni evropske, a kamoli svetske politike. Tek sa Jugoslavijom, svakoj od njih rastao je značaj. Nastala je relativno velika država na Balkanu i u Evropi – veća od svih svojih suseda, sem od Italije, država, naročito ako govorimo o drugoj Jugoslaviji, za koju se znalo u celom svetu. Vidna na mapi, ona je bila još vidnija po svojim vrednostima u raznim oblastima. Ono što se u svim dosadašnjim istupima o Jugoslaviji i njenom jubileju potpuno negira, sem u regionalnom projektu Helsinškog odbora za ljudska prava u Srbiji, *Jugoslavija u istorijskoj perspektvi*,³² to je da je Jugoslavija, u oba svoja života, bila okvir za emancipaciju i modernizaciju svih jugoslovenskih naroda, i da su se u okviru nje konstituisale buduće republike, danas države, kao i da su najveći uzleti svih pojedinačnih naroda ostvareni upravo u toj državi. I to se, očigledno, lakše prepoznaje u stranoj literaturi o Jugoslaviji, pa tako Mari-Žanin Čalić navodi da je Jugoslavija bila najozbiljniji modernistički poduhvat na ovim prostorima, a sve što

se dešavalo od kraja osamdesetih, i što se dešava i danas, jeste u suštini antimodernističko, i vraća nas čitav vek unazad. Taj povratak u uske devetnaestovekovne nacionalne zabrane, u totalnoj je suprotnosti svemu onome što je postojalo u obe Jugoslavije.³³

Zašto se mi, onda, ni kao društvo, ni kao struka, suštinski ne sećamo Jugoslavije, i konstantno bežimo od nje? Zašto priču o najvećem modernizacijskom uzletu pretvaramo u sliku o neuspehu? Zašto antifašizam kojim smo se s pravom ponosili, pretvaramo u odu fašizmu i glorifikujemo kolaboracioniste i fašiste? Zašto svuda tražimo samo tuđe nacionalizme, a nikad ne vidimo svoj? Zašto smo rešili da i ovaj jubilej ne posvetimo sećanju i racionalnom promišljanju jedne zemlje, nego dalje samo u njoj vidimo sebe kao žrtvu?

Možda je s proleća 2018. prerano da se unapred donose sudovi kako će se obeležiti stogodišnjica stvaranja Jugoslavije. Ono što je verovatno jeste da će se jubilej, tamo gde se bude obeležavao, svoditi na jedan događaj – sam čin stvaranja Jugoslavije, uz retka promišljanja njene istorije. I ovaj jubilej će, verovatno je, biti samo jedna od propuštenih prilika, ali i jedan od naših retkih kontinuiteta od raspada Jugoslavije – da srpsko društvo propusti da obeleži sve značajnije godišnjice, gde se prednjači u neobeležavanju antifašističke tradicije Drugog svetskog rata. Neobeleženi, ili gotovo neobeleženi, ostali su i 125 godina od sticanja državne nezavisnosti, stogodišnjica početka Prvog balkanskog rata, stogodišnjica revolucije u Rusiji, a jedine izuzetke su predstavljali obeležavanje 200 godina od izbijanja Prvog srpskog ustanka (2004) i 100 godina od početka Prvog svetskog rata (2014). Baveći se ovakvim istorijskim zaboravom, Miroslav Jovanović je podsetio na dva predsedana u novijoj srpskoj istoriji. U 2005. godini, Evropa i svet su obeležavali 60 godina od oslobođenja Aušvica i 60 godina od pobede nad fašizmom. Ovim značajnim jubilejima, u Aušvicu i Moskvi, prisustvovala su delegacije svih evropskih zemalja. Svih, sem delagacije Srbije.³⁴ Zatvarajući oči ne samo pred jubilejima, već pred sopstvenom istorijom, izabravši kulturu nesećanja, umesto kulture sećanja, i srpska historiografija, ali i srpsko društvo, kao da zauvek gube šansu i za budućnost.

Literatura:

„Specijalno izdanje: Istorijska debata – 100 godina Jugoslavije”, *Nedeljnik*, 5.04.2018.

Allcock, John, *Explaining Yugoslavia*, London: Hurst, 2000.

- Bataković, Dušan, „Slika moderne Srbije: dometi, ograničenja, osporavanja”, u: H. Zundhausen, *Istorija Srbije: od 19. do 21. veka*, Beograd: Clio, 2008, str. 549-569.
- Beson, Leslie, *Yugoslavia: A Concise History*, Hondmills: Palgrave Macmillan, 2001.
- Bilandžić, Dušan, *Historija socijalističke Federativne Republike Jugoslavije: glavni procesi, 1918-1985*, Zagreb: Školska knjiga, 1985.
- Božić, Ivan, Ćirković, Sima, Ekmečić, Milorad, Dedijer, Vladimir, *Istorija Jugoslavije*, Beograd: Prosveta, 1972.
- Čalić, Mari-Žanin, *Istorija Jugoslavije u 20. veku*, Beograd: Clio, 2013.
- Ćorović, Vladimir, *Istorija Jugoslavije*, Beograd: Narodno delo, 1933.
- Đokić, Dejan, *Yugoslavism: histories of a failed idea 1918-1992*, London: Hurst, 2003.
- Hina, „Anketa: A što vi mislite? ”, *Jutarnji*, 8.04.2015.
<https://www.jutarnji.hr/vijesti/hrvatska/anketa-a-sto-vi-mislite-ovo-istrazivanje-tvrdi-82-posto-starijih-od-45-godina-smatra-da-se-u-jugoslaviji-zivjelo-bolje/373603/>
- Jakić, Tomislav, „Hoćete činjenice? Evo vam ih!”, 26.11.2013. *Portal Novosti*,
<http://arhiva.portalnovosti.com/2013/11/hocete-cinjenice-evo-vam-ih/>
- Jovanović, Miroslav, „Istoriografija i kriza”, u: M. Jovanović, R. Radić, *Kriza istorije – srpska istoriografija i društveni izazovi kraja 20. i početka 21. veka*, Beograd: Udruženje za društvenu istoriju, 2009, str. 11-132.
- Jovanović, Miroslav, „Kriza i istorija: Društvena kriza i istorijska svest u Srbiji početkom 21. veka”, u: M. Jovanović, Radić, Radivoj, *Kriza istorije – srpska istoriografija i društveni izazovi kraja 20. i početka 21. veka*, Beograd: Udruženje za društvenu istoriju, 2009, str. 133-192.
- Kuljić, Todor, „Kritička kultura sećanja”, *Peščanik*, 30.06.2006. <https://pescanik.net/kriticka-kultura-secanja/>
- Kuljić, Todor, *Kultura sećanja. Teorijska objašnjenja upotrebe prošlosti*, Beograd: Čigoja štampa, 2006.
- Kuljić, Todor, *Tito: sociološko-istorijska studija*, Beograd: Institut za političke studije, 1998.
- Lempi, Džon, *Jugoslavija kao istorija: bila dvaput jedna zemlja*, Beograd: Dan Graf, 2004.
- Manojlović-Pintar, Olga, „Rat i nemir – o viđenjima socijalističke Jugoslavije, Drugog svetskog rata u kome je nastala i ratova u kojima se raspala”, u: V. Dimitrijević (pr.), *Novosti iz prošlosti: znanje, neznanje, upotreba i zloupotreba istorije*, Beograd: Beogradski centar za ljudska prava, 2010, str. 83-106.

- Manojlović-Pintar, Olga, „Istorijska svest i kolektivni identitet”, u: *Istorija i sećanje: studije istorijske svesti*, Beograd: INIS, 2006.
- Marković, Predrag, *Tito: kratka biografija*, Beograd: Muzej istorije Jugoslavije, 2015.
- Miladinović, Veljko, „100 godina od stvaranja Jugoslavije: istorijska polemika”, *Nedeljnik*, 28.12.2018.
- Miteraer, Mihael, *Milenijumi i druge jubilarne godine. Zašto proslavljamo istoriju*, Beograd: Udruženje za društvenu istoriju, 2003.
- Stojanović, Dubravka, „Jugoslavija i historiografija”, *Peščanik*, 21.11.2017.
<https://pescanik.net/jugoslavija-i-istoriografija/>
- Perović, Latinka, et al., *Jugoslavija u istorijskoj perspektivi*, Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 2017.
<http://www.helsinki.org.rs/serbian/doc/jugoslavija%20u%20istorijskoj%20perspektivi.pdf>
- Petranović, Branko, *Istorija Jugoslavije 1918-1978*, Beograd: Nolit, 1980.
- Petranović, Branko, *Istorija Jugoslavije: 1918-1988*, 1-3, Beograd: Nolit, 1988.
- Rusinow, Dennison, *The Yugoslav Experiment 1948-1974*. London: C. Hurst & Co., 1978.
- Rusinow, Dennison, *Yugoslavia: Oblique Insights and Observations*, University of Pittsburg Press, 2000.
- Sundhausen, Holm, *Geschichte Jugoslawiens, 1918-1980*, Kohlhammer, 1982.
- Švarn, Filip, „Intervju – Radina Vučetić: O čemu govorimo kada pričamo o Jugoslaviji”, *Vreme*, 29.12.2017. <http://www.vreme.com/cms/view.php?id=1559663>
- Zundhausen, Holm, *Istorija Srbije: od 19. do 21. veka*, Beograd: Clio, 2008.

¹ O jubilejima opširnije u: M. Miteraer, *Milenijumi i druge jubilarne godine. Zašto proslavljamo istoriju*, Beograd 2003.

² M. Miteraer, *Milenijumi i druge jubilarne godine. Zašto proslavljamo istoriju*, Beograd 2003, str. 134-137.

³ Isto, str. 137, 139.

⁴ T. Kuljić, „Kritička kultura sećanja”, *Peščanik*, 30.06.2006. <https://pescanik.net/kriticka-kultura-secanja/> (pristupljeno 9.4.2018)

⁵ M. Jovanović, „Križa i istorija: Društvena križa i istorijska svest u Srbiji početkom 21. veka”, u: M. Jovanović, R. Radić, *Križa istorije – srpska historiografija i društveni izazovi kraja 20. i početka 21. veka*, Beograd 2009, str. 168-169.

⁶ O. Manojlović-Pintar, „Istorijska svest i kolektivni identitet”, u: *Istorija i sećanje: studije istorijske svesti*, Beograd 2006, str. 10, 18.

⁷ Ovo je samo deo naslova, koji su se pojavili u protekle dve godine, koji obrađuju širok spektar jugoslovenskih tema: R. Mills, *The Politics of Football in Yugoslavia. Sport, Nationalism and the State* (forthcoming, 2018), N. Chomsky, *Yugoslavia: Peace, War, and Dissolution* (PM Press, 2018), Z. Isaković, *Identity and Security in Former Yugoslavia* (Routledge, 2018), C. Baker, *Race and the Yugoslav region: postsocialist, post-conflict, postcolonial:*

Theory for a Global Age? (Manchester University Press, 2018), R. Niebuhr, *The Search for a Cold War Legitimacy: Foreign Policy and Tito's Yugoslavia* (Brill, 2017), M. Zakić, *Ethnic Germans and national-socialism in Yugoslavia in World War II* (Cambridge University Press, 2017), J. C. Behrends, *The return to War and Violence: case studies on the USSR, Russia, and Yugoslavia, 1979-2014* (Routledge, 2017), J. Ploner, P. Naef (eds.), *Tourism, Conflict, and Contested Heritage in former Yugoslavia* (Routledge, 2017), D. Jelača, M. Kolanović, D. Lugarić (eds.), *The Cultural Life of Capitalism in Yugoslavia: (Post)Socialism and its Other* (Palgrave Macmillan, 2017), V. Unkovski Korica, *The Economic Struggle for Power in Tito's Yugoslavia: From World War II to Non-Alignment* (I.B. Tauris, 2016) itd.

⁸ Više o izložbi: <https://www.moma.org/calendar/exhibitions/3931> (pristupljeno 17.04.2018)

⁹ https://www.prm.ox.ac.uk/Tito_in_Africa (pristupljeno 17.04.2018)

¹⁰ M. Jovanović, „Istoriografija i kriza”, u: M. Jovanović, R. Radić, *Kriza istorije – srpska istoriografija i društveni izazovi kraja 20. i početka 21. veka*, Beograd 2009, str. 68.

¹¹ Kada su biografije Josipa Broza Tita u pitanju, tu je i dalje najbrojnija publicistika (radovi Pere Simića); važna je studija sociologa Todora Kuljića (*Tito: sociološko-istorijska studija*, 1998), dok je srpska istoriografija dala samo kratak prilog biografiji Josipa Broza Tita (P. Marković, *Tito: kratka biografija*, Beograd: Muzej istorije Jugoslavije, 2015).

¹² T. Kuljić, *Kultura sećanja. Teorijska objašnjenja upotrebe prošlosti*, Beograd 2006, str. 205-206.

¹³ Pozivno pismo, 17.01.2018.

¹⁴ Jugoslovenski atribut u imenu još imaju i Arhiv Jugoslavije, Jugoslovensko dramsko pozorište, Muzej Jugoslovenske kinoteke, Savez udruženja likovnih umetnika Jugoslavije (SULUJ), Jugokonzert, Savez kompozitora Jugoslavije (SOKOJ), Jugoslovenski bibliografski informacijski institut, Jugoslovensko sportsko društvo Partizan, hotel Jugoslavija.

¹⁵ Predlog projekta *100 godina Jugoslavije*, Muzej Jugoslavije (interni dokument).

¹⁶ Muzej Jugoslavije će u 2018. godini nastaviti sa ostalim „jugoslovenskim” aktivnostima, među kojima se ističe redovan program „Razgovori o Jugoslaviji – uvod u (post)jugoslovenske studije” (realizuje se od 2014), koji ima za cilj povezivanje i umrežavanje sa institucijama, organizacijama i pojedincima koji se na različite načine bave Jugoslavijom, kao i preispitivanje i problematizovanje postojećih mišljenja, znanja i perspektiva o Jugoslaviji (<http://razgovori.mij.rs/>), kao i „Projekat Jugoslavija” u kome je 100 sagovornika različite starosne dobi i profila iz svih zemalja nastalih nakon raspada Jugoslavije komentarisalo po jedan predmet iz kolekcija Muzeja Jugoslavije, a kroz njih i koncepte kao što su nesvrstanost, solidarnost, modernost, napredak, država, državnik, heroj, samoupravljanje, ženska prava, zajednica, prošlost, budućnost, ekonomija, rad, slobodno vreme, porodica, nasleđe, kao i o mnoge druge (<https://www.muzej-jugoslavije.org/projekat-jugoslavija/>).

¹⁷ F. Švarn, „Intervju – Radina Vučetić: O čemu govorimo kada pričamo o Jugoslaviji”, *Vreme*, 29.12.2017. <http://www.vreme.com/cms/view.php?id=1559663> (pristupljeno 24.04.2018)

¹⁸ D. Bataković, „Slika moderne Srbije: dometi, ograničenja, osporavanja”, u: H. Zundhausen, *Istorija Srbije: od 19. do 21. veka*, Beograd 2008, str. 549-569.

¹⁹ Isto, str. 550, 568.

²⁰ „Catena Mundi: ko smo i za šta se borimo”, <http://catenamundi.rs/o-nama/> (pristupljeno 15. aprila 2018)

²¹ „Istorija jedne utopije: 100 godina od stvaranja Jugoslavije” <http://catenamundi.rs/vesti/istorija-jedne-utopije-100-godina-od-stvaranja-jugoslavije/> (pristupljeno 15.04.2018)

²² V. Miladinović, „100 godina od stvaranja Jugoslavije: istorijska polemika”, *Nedeljnik*, 28.12. 2018, str. 58-59, 61.

²³ Isto, str. 61.

²⁴ Kao poseban podlistak ovog broja *Nedeljnika*, izašlo je „Specijalno izdanje: Istorijska debata – 100 godina Jugoslavije”, *Nedeljnik*, 5.04.2018.

²⁵ Kako je navedeno, konferencija je održana u organizaciji Mokrogorske škole menadžmenta i *Nedeljnika*.

²⁶ „Specijalno izdanje: Istorijska debata – 100 godina Jugoslavije”, *Nedeljnik*, 5.04.2018, str. 4.

²⁷ T. Jakić, „Hoćete činjenice? Evo vam ih!”, 26.11.2013. *Portal Novosti*, <http://arhiva.portalnovosti.com/2013/11/hocete-cinjenice-evo-vam-ih/> (pristupljeno 18.04.2018)

²⁸ D. Stojanović, „Jugoslavija i istoriografija”, *Peščanik*, 21.11.2017. <https://pescanik.net/jugoslavija-i-istoriografija/> (pristupljeno 25.04.2018)

²⁹ T. Kuljić, *Kultura sećanja. Teorijska objašnjenja upotrebe prošlosti*, Beograd 2006, str. 204.

³⁰ O. Manojlović-Pintar, „Rat i nemir – o viđenjima socijalističke Jugoslavije, Drugog svetskog rata u kome je nastala i ratova u kojima se raspala”, u: V. Dimitrijević (pr.), *Novosti iz prošlosti: znanje, neznanje, upotreba i*

zloupotreba istorije, Beograd 2010, str. 99. <https://nastavaistorije.files.wordpress.com/2010/12/novosti-iz-proslosti.pdf>

³¹ Hina, „Anketa: A što vi mislite? ”, *Jutarnji*, 8.04.2015. <https://www.jutarnji.hr/vijesti/hrvatska/anketa-a-sto-vi-mislite-ovo-istrazivanje-tvrdi-82-posto-starijih-od-45-godina-smatra-da-se-u-jugoslaviji-zivjelo-bolje/373603/> (pristupljeno 24.04.2018)

³² Knjigu *Jugoslavija u istorijskoj perspektivi* (Beograd, 2017) moguće je preuzeti na <http://www.helsinki.org.rs/serbian/doc/jugoslavija%20u%20istorijskoj%20perspektivi.pdf>, a više informacija o projektu je dostupno na <http://www.yuistorija.com/serbian/index.html> (pristupljeno 24.04.2018)

³³ F. Švarn, „Intervju – Radina Vučetić: O čemu govorimo kada pričamo o Jugoslaviji”, *Vreme*, 29.12.2017. <http://www.vreme.com/cms/view.php?id=1559663> (pristupljeno 24.04.2018)

³⁴ M. Jovanović, „Krizna i istorija: Društvena kriza i istorijska svest u Srbiji početkom 21. veka”, u: M. Jovanović, R. Radić, *Krizna istorije – srpska historiografija i društveni izazovi kraja 20. i početka 21. veka*, Beograd 2009, str. 184-189.